

Az ellenreformáció üldözöttjeinek kötetei Sárospatakon. Évszázadok óta tudunk a 17. században meghurcolt magyarországi protestáns gályarabok történetéről, számos közgyűjteményben megtalálhatóak a rájuk vonatkozó beszámolók, levelek, az óriási mennyiségű kézíratos irodalom. Korábban már írtam a gályarabok könyvtárának néhány példányáról.¹ Most egyetlen közgyűjtemény, a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára eddig azonosított darabjait szeretném bemutatni.

A 350 évvel ezelőtti eseményt szokás felidézni a 40 gályarabról szóló emlékezéssel. A protestáns egyháztörténetben gyakran gyászévtizedként emlegetett időszaknak (1670–1681) ez kétségtelenül egy kiugró pontja volt, és még így is alig tudunk csak néhány élettörténetet, egy-két irodalmi vagy tárgyi emléket megragadni. A „persecutio decennalis” elnevezés azonban arra utal, hogy nemcsak a kis létszámú mártír szenvedéstörténetét kell figyelembe venni az emlékállításkor, hanem érdemes a hosszú időn át tartó és több társadalmi réteget érintő, ún. üldözéstörténet résztvevőire is rávilágítani. Az ebben a cikkben szereplő példák azt bizonyítják, hogy ha ekként keresünk tárgyi emlékeket, könyves adatokat, akkor az elüldözött egyházi értelmiség szellemi tájékozódásáról tudunk átfogó képet alkotni.

Az adatokat a könyvbejegyzések időrendje alapján közlöm, és ebben segítségemre volt a sárospataki possessor-katalógus folyamatosan bővülő adattára. Mindegyik könyvtulajdonos református vallású, és az utolsó személy kivételével a történelmi tiszáninneni egyházkerületben dolgozó lelkész volt.

Czeglédi P. István, 1644

A gyászévtized első mártírja a kassai prédikátor, Czeglédi P. István volt (1619. november 19. – 1671. június 5.). Híres hitvitázó, nagy publikációs teljesítménnyel, aki börtön és kínzás után a pozsonyi kihallgatására indult, de Nagyszombat határában meghalt. Gyászének született a szenvedéséről és haláláról (*Czeglédi István históriája*), melyet még egy évszázad múlva is számos másolatban és ponyvanyomtatványként forgalmaztak.² Az utolsó, posztumusz megjelent műve elé (*Sion vára*, Sárospatak–Koloszvár, 1670–71)³ készített verses köszöntők puritán martirológiai hagyományt teremtettek. Ő szimbolizálta az igaz keresztyént, aki tudós, kegyes és az igaz hitért szenvedett mártírhálált.⁴ A *Sion... vára* előszavát a nevelt fia, id. Köleséri Sámuel (1634–1683) fogalmazta meg, és a históriát is a két szöveg közti nyelvi párhuzamok miatt hozzá köthetjük (vagy az ő szövegét ismerve fogalmazta meg egy névtelen). Czeglédinek az első házasságból származó Péter fiát (1642–1688) mint lévai papot gályarabságra ítélték, Nápolyban szabadult, Zürichből hazatért, és kisebb bonyodalmak után szolgált Nagyölveden, majd Léván.⁵ A második házasságból származó fia, Palkó (1659–1712) épp a féltestvére gályarabsága idején (1675) vált tógátussá a Debreceni Református Kollégiumban, majd pedig bihariórszegi, debreceni lelkész és érmelléki esperes lett.⁶ A Czeglédiek ároni családja jelentős papi dinasztiát képvisel, s a gyászévtized üldöztetése őket is elérte.

Czeglédi István egy jól ismert kötetet, Laskai Jánosnak a *Hittűl-szakadásnak tellyes meg-orvoslása* című Vedelius-fordítását (Várad, 1644)⁷ ekként ajánlotta egy ifjú szolgatársának: „Generoso et magni spei juveno, Stephani Varadi, conferat hanc libellum... Stephanus Czeglédi”.⁸ A kötet később

¹ CSORBA 2018, 124–126; CSORBA 2019, 167–172.

² RMKT XVII/10, 757.

³ RMNY 4012.

⁴ PÉNZES 2012, 142–160.

⁵ Gályarab-emlékút (honlap, szerk. Csorba Dávid, honlap: Ósz Máté, képek: Ósz Attila, 2024), <https://galyarabok.drk.hu/czegledi-istvan-leszarm/>

⁶ ZOVÁNYI 1977, 116.

⁷ RMNY 2089.

⁸ TIREK Tudományos Gyűjteményei Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára (tovább: SRKN), M 200.

a szőlősgyűjteményt készítő Kisviczay Péter (1714), majd Kazinczy Ferenc (1803) birtokában volt, s a széphalmi mestertől került a pataki kollégium könyvtárába.

Kálnai T. Péter, 1646

A gályarabok egyike a gyulafehérvári iskolázottságú, de a putnoki lelkészségből a pozsonyi perbe idézett Kálnai T. Péter (1621 körül–1682 előtt) a tulajdonosa annak a Jansonius-féle 1645-ös Bibliának, mely az apokrifeket tartalmazza. Ennek címlapján áll az első tulajdonos possessorjegye: „Ex libris Petri Kálnai 1646”.⁹ Kálnai 1646–49 közt látogatta előbb a németalföldi (Deventer, Utrecht, Leiden, Groningen, Franeker, 1646–48),¹⁰ majd az angliai egyetemeket (London, 1648–49).¹¹ Deventeri időszakában vásárolhatta meg az amszterdami kiadványt. Az angliai útja során (1648) vett John Preston-könyvről már Herepei János írt: a bejegyzés formája a fentieknek megfelelő, ez is a tulajdonos azonosítása mellett szól. Ezt a kiadványt tőle egy gályarab társa, Jablonczai P. János vette át.¹²

A szabadulást követően Zürichben, Johann Heinrich Hottinger professzor házában szállástoltak el Jablonczai és Kocsi Csörgő Bálint társaságában. Az egyike volt azoknak, aki kéziratos albumában a történetük elbeszéléséhez több adatot feljegyzett.¹³ Bár 30 évvel korábban holland és angol nyelvterületen is járt egyetemre, most a szabadulás után mégsem vállalkozott a nagy nyugati körútra. A hozzá 1676. május 20. és 1677. szeptember 18. közt feljegyzett svájci kiadások egyrészt alapszolgáltatások (szállás, étkezés, útiköltség), másrészt egészségügyiek (gyógyítás, fürdés).¹⁴ Bár a történetükben nem szerepel a neve mint súlyosan szenvedő, de a költségeket tekintve Kálnaira költöttek a legtöbbet a svájci vendégfogadók (155 forintot és 32 shillinget).

Kálnai a jelen ismereteink szerint visszatért a borsodi egyházmegyébe, ahol haláláig szolgált, mely a gályarabok levelesládája alapján 1678–1682 között történhetett.¹⁵ Itthon, egyik közeli rokonához, aki szintén lelkész volt, került tovább a kötet: „Ex donatione Reverendi D[omi]ni Nicolai Kálnai possidet Franciscus Lorántházi 1692”.

Beregszászi K. István, 1677

Az 1675-ben elítélt lelkészeket és tanítókat elindították katonák kíséretében az Adriai-tenger partjára. A gömöri Hanva lelkésze, Beregszászi K. István azon kevesek egyike volt, aki korán szabadult. Még az első horvát tengeremléki börtönből, Triesztből, ahol várták a behajózást Pescara, majd Nápoly felé, sikerült megváltania magát 1675. augusztus 13-án. Velencébe ment, felvette a kapcsolatot Nicolaus Zaffiusszal (1620–1678 után), aki mozgósította nemzetközi egyházi, politikai és kereskedelmi kapcsolatait, és rajta keresztül sikerült elérni hosszan tartó diplomáciai küzdelmeket követően a szabadulást.¹⁶ Beregszászi Zürichben 1676. július 7–18. közt Johann Heinrich Fries professzornál volt bejegyezve szálláson.¹⁷ Innen továbbment többekkel német, holland és angol nyelvterületre. Fennmaradtak levelei, ismerjük kapcsolatait. 1677-ben kapott egyik angliai támogatójától egy keresztyén szabadságról szóló prédikációs kötetet, a fiatalon elhunyt skót lelkész, Hugh Binning (1627–1653) *The Sinner's Sanctuary* című, friss kiadású könyvét a Római levél 8,1–15

⁹ *Uo.*, M 58.

¹⁰ BOZZAY LADÁNYI 2007, nr. 264, 1250, 2146, 2454, 2716.

¹¹ GÖMÖRI 2005, nr. 244.

¹² *Herepei János cikkei* 1971, 423–425.

¹³ Zentralbibliothek Zürich (tovább: ZbZ), Mss F 199, 275r–278v.

¹⁴ Staatsarchiv Zürich (tovább: StAZ), A 185.1 Ungarn (1477–1797), nr. 79.

¹⁵ ZbZ, Mss D 181, nr. 149., nr. 188.

¹⁶ BURTÁS 2021, 527–542,

¹⁷ StAZ A 185.1 Ungarn (1477–1797), nr. 79.

elemzését 40 prédikációban.¹⁸ Ebben a kötéstábla belső oldalán a következő dedikálás olvasható: „Singularem amorem et charitatem declarare volens D[omi]na mea nec non Patrona numquam satis laudata Frances Marschall in Warwichehire et Polsenworthall. A[nno] 1677. 1. Junij dono dabat. Steph[ano] Beregszászi”.¹⁹

Ilyen ismeretséget feltételezhetnénk még a 20 évvel korábbi angliai peregrinációja (London, Cambridge, 1657–1659) alkalmával szerezhetett.²⁰ Az erre utaló leveléből, melyet Zürichben lévő egykori gályarabtársának, Rimaszombati K. Jánosnak írt, az idevágó szakaszt közlöm.

„Egy nagy Uri aszonn (I), kit Leánykorában irni tanítottam, most már özvegy és Londinumban lakik 80. milliarius, mind aszon által megh értvén Angliáb[an] való erkeszesünket neki küldöt Levelembül. Ottan hamar vér szerint való attyafiát (kiis én időmben Scholában tanulo gyermek volt), béküldötte Londinumban, és minden féle uj ruhában felöltöztetett. Eszenkívül adott hatod fél font Pénzt. Minden két Fontban 9 Taller vagyon, és mind bennünket vendégházhoz vivén becsületessen tractált. Más felől is más Patróna (II) ki ugyan Baro felesége volt, kit is ismertem ennek előtte, azis maga Vejit hoszzám bé küldvén hozzám[,] kinek mostani feleségét ölemben is hordosztam. Küldöt harmad fél font Pénzt, igirvén továbbrais minden jóakarattyát. De eszeket is mind in commune usu vel bonum attá.

Eszeken kívül Londinumban asz néhány Magyarok gaszdasszonyokat Parsons Mariat (III), kinél Köleséri Uramis két esztendeig lakot,²¹ és ő K[e]g[ye]lme után magamis laktam. Esz dragalatos Aszony mind ferjevel edgyütt sok jo akarattal vagyon hozzánk. Minden Csőtörtökön, hol hárman, hol 4. és öttönis nalla vagyunk ebeden. Magyarul, Deakul és Anglusul beszél velünk. Felette sok reghi Magyarok felől tudakoszik tőlünk. Megh Tiszt[e]les Sellyei Uramatis²² valamint ismerheti valamint Tholnay Jánost.²³ Comáromi Jánost,²⁴ Vácsi András.²⁵ Sz[ent] Péteri Jánost.²⁶ etc. I[sten]n áldásából aradatunk naponként”.²⁷

E levélrészlet alapján látható, hogy Beregszászi rétegzett szigetországi kapcsolati hálójával rendelkezett, amely elég erős baráti szálakat jelentett ahhoz, hogy húsz év elteltével egy levélváltás alapján azok azonnal feleleveníthetők legyenek. A levélben említett első két patrónát nem sikerült beazonosítani. Maria Parsons esetében tudjuk, hogy az 1650-es években Londonban a Bear Streeten lakott és fogadott magyar diákokat szállóvendégnek, sőt még a nyelvüket is igyekezett elsajátítani.²⁸

¹⁸ BINNING 1670 (ESTC R6159).

¹⁹ SRKN, D 406.

²⁰ GÖMÖRI 2005, nr. 119.

²¹ Id. Köleséri Sámuel (1634–1683), debreceni esperes, angliai peregrinációja: 1655–57; *uo.*, nr. 117.

²² Sellyei M. István (1627–1692), gályarab, dunántúli püspök, peregr. 1656–57; *uo.*, nr. 261.

²³ Tolnai Dali János (1606–1660), abaúji esperes, peregr. 1631–38, *uo.* nr. 105.

²⁴ Komáromi P. János (1621–?), peregr. 1647, *uo.*, nr. 242.

²⁵ Vácsi P. András (1619–1680), peregr. 1646–47, *uo.*, nr. 239.

²⁶ Szentpéteri János (1616–1680), peregr. 1644–45, *uo.*, nr. 231.

²⁷ Beregszászi K. István levele (London, 1677. ápr. 2.) Rimaszombati K. Jánoshoz (Zürich, 1677. máj. 2.), ZbZ, Mss. F 199, 524r–v, 526r.

²⁸ GÖMÖRI 1985, I, 42.

Mindenesetre ennek az időszakban a termése egy angol nyelvű elbeszélés a gályarabok szenvedéséről (*A Brief Narrative of the State of the Protestants in Hungary*)²⁹ és egy II. Károly király által kiadott kiáltvány (1677. február 16.)³⁰ a gyűjtögetés támogatásához, melyek megszervezésében Beregszászának oroszlánrésze volt. A zürichi társakat tájékoztatták az ügyeikről. Beregszászi küldte ismét csak Rimaszombatinak a levele mellékleteként az angol urakodó korábbi whitehalli, támogató nyilatkozatát (1676. november 17.) a következő megjegyzéssel: „Mind ezeket T[iszteletes] Harsányi István K[omam] Ur[am] interp[re]tatiojara hagyom”. Majd közölte, hogy az általa megrendelt könyveket is intézte: „T. Harsanyi Koma[m] Ur[am] számára meg vötte[m] Leusdent in Lords Prayer et Daniel Dyke in Psal[mus] 124”.³¹ Az interpretál szó fordít értelemben használatos, különösen is, hogy a szövegre Beregszászi levele hivatkozott, de nem küldte annak a fordítását. Az angol nyelvű kiadványok³² megvétele megerősítő jelzés arra, hogy Harsányi M. István tudott angolul, s talán járhatott is még diákként Angliában.³³ A külföldi követjárása után Beregszászi viszonagságos úton, de társaival együtt hazatért. Ő maga visszament hanvai státuszára és itt szolgált haláláig (1678?–1686).³⁴

Jablonczai P. János, 1677

Jablonczai Petes János (1639–1688 után) szintén gömöri származású lelkész volt, Bejéről idézték be a pozsonyi perbe. Megjárta a gályákat, Szicília partjainál teljesített szolgálatot. Regényes életútját megírta a zürichi tanár, Johannes Lavater kérésére.³⁵ A Zürichbe érkezését követően Beregszászival együtt indult a nyugat-európai diplomáciai útra. Előbb német (Stuttgart, Frankfurt am Main), majd holland (Amszterdam, Utrecht, Leiden), végül angol (London) követségben járt. Londonban vett egy könyvet magának, egy jellemzően katolikusellenes és kurrens kiadványt: Nathanael Vincent által kiadott prédikációgyűjteményt, melynek címe: *The Morning-Exercise against Popery*.³⁶ Ez a polgárháború idején született új puritán műfaj, a katonák és politikusok számára tartott reggeli ima és buzdító beszéd nagy sorozatot teremtett,³⁷ és ezek közt ez igen friss kiadványnak számított. A possessorori bejegyzés a kötetstábla belső oldalán ekként szól: „Jehova protector vita[e] et Jesus. Via salutis Joh. 14. 6. Joannes P. Jablonczay Londini Angl[iae] Anno /quo in exilio suspiro/ 1677. 26 Sept[embris] Solid. 5. /Tall. 1./”.

Az ügyükben remélt politikai döntésekre várva a gályarabok angol–holland utat járó küldöttsége hosszú időt töltött el Nyugat-Európa városaiban, s eközben Jablonczai beiratkozott az egyetemre. Az ifjúkorában kimaradt peregrináció a nagy nyomorúság utáni szabadulást követően vált számára

²⁹ A névtelen munka adatai: London, T. Parkhurst at the Bible and three Crowns in Cheap-side, and N. Simmons at the Princes Arms in S. Paul’s Church-Yard, 1677 (ESTC R8732).

³⁰ THURY Etele, *Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez*, Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára, kézirat, jelzete: O.662., 142 sz.

³¹ Beregszászi István levele (London, 1677. jan. 28.) Rimaszombati K. Jánoshoz (Zürich, 1677. márc. 1.), ZbZ, Mss. F199, 521r–522v.

³² A holland J. Leusden angol nyelvű imádságelemzését nem találtam. A másik mű közismert: DYKE, Daniel, *Certaine comfortable sermons upon the 124 Psalme*, London. Számos kiadása ismert (1616, ESTC S100062; 1617, 1618, 1635 etc.).

³³ Harsányi M. István (1630–1691), gályarab, peregr. 1658; GÖMÖRI 2005, nr. 264.

³⁴ Beregszászi Istvánnak (Hamva) és Alistáli Györgynek (Szőny) a levélíráshoz képest nemrég történt halálát rögzítette Csúzi Cseh Jakab levele (Szőny, 1686. nov. 25.) JH. Heideggerhez (Zürich), ZbZ, Mss D. 181, nr. 194.

³⁵ ZbZ, Mss. H 272, kiad. ANTALFI 1863, 264–266; másolata: Lambeth Library, Sion L40.2/L17, 255r–256v; ld. CSORBA 2017, 114–117.

³⁶ SRKN, D 300. A gyűjteményes kötet adatai: London, A. Maxwell, 1675 (ESTC R40119).

³⁷ WILSON 1969.

elérhetővé: előbb Angliában (London), majd Németalföldön (Utrecht, Leiden) teológiát, ezen felül orvostant tanult.³⁸ A nijmegeni békébe (1678) végül nem vették bele a magyar ügyet, s ebben csatlakozva ő is hazatért. Otthon a régi gyülekezetében, Bején vette fel a szolgálatát, és végezte azt még 1688 nyarán is.³⁹

Komáromi K. István, 1683

Végül hadd álljon itt egy olyan lelkész, aki sok üldözést szenvedett el, s ezért érdemelte ki a kortársaitól a mártír nevet. Debreceni Ember Pál egyháztörténetében a komjáti/érsekújvári egyházmegye még 1706-ban is aktív lelkészeként szerepelt. Botos Péter magyar fordításában ekként: „Kiskomáromi István, ősz feje miatt is tiszteletreméltó, 94 esztendő. Jézus Krisztus hitvallója és igen sokat szenvedett élő vértanúja, nemrég még a kismányi, most a szentmihályúri egyház lelkipásztora, ma is a nyitrai egyházmegye esperese”.⁴⁰ A latinul rá alkalmazott fogalmak („Confessor Jesu Christi, et vivus Martyr”) egyértelműen az ellenreformáció korszakának üldözöttjeként jelölik ki a helyét Kiskomáromi Istvánnak (1612–1706 után). A Patakon őrzött könyvénel pedig mi sem lehetne jellemzőbb erre az életútra: ez Csúzi Cseh Jakabnak, a gályarabságra ítélt, de Triesztből magát kiváltó (1675. július 30.) tudós lelkésznek a hazatérése után készített egyik kiadványa, a *Leiki bölcseségre tanító Iskola* (Debrecen, 1680).⁴¹ A könyvet – ha hihetünk a hatalmas életkornak – az akkor már 71 éves öregember vásárolta meg („Est Stephani K. Komáromi Ab Anno 1683”).⁴²

*

Előttünk áll 5 teljesen különböző életút a gyászévtizedből, de számos közös vonással. Egyrészt ezek a református lelkészek mind elszenveték a vallásüldözést, és hitük szerint ekkor is a keresztyén ember kegyességi modelljét követték, Krisztus követségében jártak. Másrészt a könyveik hitbuzgalmi és hitelesítő, a lelki és a felekezeti küzdelmekre felkészítő kiadványok, az üldöztetésükben való megállásnak a támaszai. A magasan képzett egyházi értelmiségi nem tagadta meg iskoláját, felekezeti kötődését, és a munkájához szükséges és saját hitét erősítő írásokat vásárolt, fogadott el, függetlenül attól, hogy valaki a gályarabság előtti vagy utáni időszakban lett egy jó könyv tulajdonosa.

Hivatkozott irodalom

- ANTALFI János, *Beiträge zur Geschichte der von Admiral Ruyter von der neapolitanischen Galeeron befreiten in Zürich aufgenommenen ungarischen Geistlichen* = *Sárospataki Füzetek*, 7(1863), 264–266.
- BINNING, Hugh, *The Sinner's Sanctuary*, Edinburgh, G. Swintown, J. Glen, 1670 (ESTC R6159).
- BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár, 2007 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 15).
- Bujtás László Zsigmond, *Nicolaus Zaffius köszönetnyilvánító levelei a gályarab prédikátorok kiszabadításáért (1676)* = *Lymbus – Magyarságtudományi Közlemények*, 19(2021), 1, 527–542.
- CSORBA Dávid, *Hungaricák Canterbury érsekének könyvtárában* = *Egyháztörténeti Szemle*, 18(2017), 1, 114–117.
- CSORBA Dávid, *A gályarabok könyvei, Jablonczy Sámuel kötete* = *Egyháztörténeti Szemle*, 19(2018), 3, 124–126.

³⁸ BOZZAY, LADÁNYI 2007, nr. 1415, 2841; GÖMÖRI 2005, nr. 283.

³⁹ A levélírás időpontjában még többen éltek, és Jablonczai is, ld. Harsányi M. István levele (Rimaszombat, 1688. aug. 30.) J. H. Heideggernek (Zürich) ZbZ, Mss D 181, nr. 196.

⁴⁰ DEBRECENI 2009, 395.

⁴¹ RMNy 4295.

⁴² SRKN, L 661.

- CSORBA Dávid, *A gályarabok könyvei, Rimaszombati Kies János kötete = Egyháztörténeti Szemle*, 20(2019), 1, 167–172.
- DEBRECENI Ember Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, Sárospatak, SRKTGY, 2009.
- GÖMÖRI György, *Hungarian students and visitors in 16–17. century England = Hungarian Studies*, 1(1985), 1, 42.
- GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789*, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár, 2005 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 14).
- Herepei János cikkei = *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III, szerk. Keserű Bálint, Szegedi József Attila Tudományegyetem, Bp.–Szeged, 1971.
- PÉNZES Tibor Szabolcs, „Hogy ,a Posteritas meg-tudgya, kicsoda... Idvezült Czeglédi István”, *Köleséri Sámuel és az első református vértanú = Studia Litteraria*, 50(2012), 3–4, 142–160. <https://doi.org/10.37415/studia/2012/51/4047>
- WILSON John F., *Pulpit in Parliament: Puritanism during the English Civil Wars, 1640–1648*, Princeton, University Press, 1969.
- ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, Bp., MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977.³

CSORBA DÁVID